

φῶς γιὰ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς του. Ἡ οὐσιαστικὴ φιλοσοφία ἔρχεται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ πραγματικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὁ πραγματικὸς φιλόσοφος δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς τεχνίτης τοῦ λογικοῦ, ὅπως εἶναι ὁ τυπικὸς καὶ σχολικὸς, ποὺ ἔχει μόνον τὴ μάθηση, ἀλλὰ εἶναι ἐρμηνευτὴς τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς. Ὁ μαθηματικὸς, ὁ φυσικὸς, ὁ λογικὸς, δηλαδή ὁ δάσκαλος τῆς λογικῆς, λέγει ὁ Κάντ, ὅλοι αὐτοὶ εἶναι τεχνῖτες τοῦ λογικοῦ. Πέρα ἀπ' αὐτοὺς ὑπάρχει ὅμως ἓνας ἰδανικὸς δάσκαλος, ποὺ προϋποθέτει ὅλους τοὺς ἄλλους κλάδους, τὰ μαθηματικά, τὰ φυσικά, τὰ λογικά, καὶ ὅλα τ' ἄλλα. "Ὅλα αὐτὰ εἶναι γι' αὐτὸν προϋποθέσεις, ὅροι καὶ ὄργανα γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ φιλοσοφία. "Ὅ, τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες καὶ τὶς προϋποθέσεις, τοῦτο εἶναι φιλοσοφία ἀληθινή. Ἀλλὰ, ὅπως ἡ φιλοσοφία, ὅπως ἡ ἰδέα τῆς φιλοσοφίας, δὲν ὑπάρχει ποτὲ καὶ πουθενὰ σ' ὅλη τῆς τὴν πληρότητα πραγματομένη, ὅμοια καὶ ὁ ἰδανικὸς αὐτὸς δάσκαλος, ὁ φιλόσοφος, δὲν ὑπάρχει ποτὲ σὲ ἀπόλυτη μορφή. Εἶναι καὶ ὁ καθε φιλόσοφος κάτι ποὺ τείνει πρὸς τὴν ἰδέα τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ λέγει ὅτι ὁ ἰδανικὸς δάσκαλος τῆς φιλοσοφίας δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καὶ πουθενά. "Ὅσοι ὅμως φιλοσοφοῦν, ὅσοι ἐγνώρισαν μέσα τους τὴ φιλοσοφία; αὐτοί, ὅπως ζοῦν μὲ τὴν ἰδέα τῆς φιλοσοφίας, ὅμοια ζοῦν καὶ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ δασκάλου. Ὁ πλατωνικὸς διάλογος παρουσιάζει τὸν τύπο τοῦ ἰδανικοῦ δασκάλου, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης. Τὸ νοερὸ ἄγαλμα ταῦ Σωκράτη εἶναι ποὺ πλάθουν ἀκατάπανστα οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι, καὶ μαζί του πλάθουν καὶ τὸ νοερὸ ἄγαλμα τῆς ἰδέας τῆς φιλοσοφίας. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ἰδανικοῦ δασκάλου παρουσιάζεται ὡς ἐρμηνευτὴς τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς. Μὲ τὸ λόγο ἐρμηνεύει ὅλα τὰ προβλήματα, καὶ ὅπου ὁ λόγος δὲν φθάνει, ἐκεῖ ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης πλέκει τοὺς ὑψηλοὺς του μύθους, ἐκεῖ ὁ λόγος γίνεται ταιριαστὸς μῦθος.

4.— Τὰ ἄλλα μεγάλα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ φιλοσοφία.

Δύο εἶναι οἱ κόσμοι, ὅπου ἀπλώνεται ὁ νοῦς τοῦ φιλοσόφου, ὁ φυσικὸς καὶ ὁ ἱστορικὸς. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ κόσμος τῆς ἀνάγ-

κης, ἐκεῖ μέσα κυριαρχεῖ ἀπόλυτα ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος. Ἀπόλυτη αἰτιοκρατία ἰσχύει μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον. Ἀντίθετα μέσα στὸν κόσμον τῆς ἱστορίας, πέρα ἀπὸ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ὁ ὁποῖος δὲν χάνει τὸ κῆρὸς του, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἱστορικὴν του δημιουργίαν, μὲ ὅ,τι κάνει μέσα στὴν ἱστορικὴν του πορεία, τείνει νὰ ἐλευθερωθῆ, νὰ πάη πέρα ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου τὸν ἔφησε ἡ φύσις. Κατὰ γενικώτατον λοιπὸν τρόπον, σύμφωνα μ' αὐτὰ, ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ διαιρεθῆ σὲ θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν. Θεωρητικὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ καταγίνεται μὲ τὰς ἀρχὰς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μὲ τὰς λογικὰς ἀρχὰς, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ νὰ κατανοηθῆ ἡ φυσικὴ πραγματικότητα. Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία εἶναι κι' αὐτὴ θεωρητικὴ, εἶναι κι' αὐτὴ λόγος γιὰ τὰς ἀρχὰς, ἀλλὰ λέγεται ἔτσι, γιὰτὶ καταγίνεται μὲ τὰς ἀρχὰς ποὺ ρυθμίζουσι τὴν πράξιν τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴν ἠθικὴν του προσπάθειαν, καὶ γενικὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νὰ δημιουργήσῃ ἱστορίαν, δηλαδὴ νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖον, ὅπου τὸν ἔφησε ἡ φύσις. Ἐργάζεται δηλαδὴ ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὰ πραγματώνονται μέσα στὴν πάλην του γιὰ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ διαίρεσις ὅμως αὐτὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι πολὺ γενικὴ, καὶ ὅπως θὰ ἰδοῦμε, τὰ θέματα τῆς φιλοσοφίας εἶναι περισσότερα, εἶναι ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στὴ γῆς ἔχουσι ὡς πηγὴν τὴν τάσιν του νὰ γίνῃ ἐλεύθερος, νὰ πάη πέρα ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου τὸν παράτησε ἡ φύσις. Ὅλα τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σταθμοὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν ἀδιάκοπον προσπάθειάν του ὁ ἄνθρωπος δὲν θέλει ἀπλῶς νὰ ζήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου, νὰ σταθῆ, ὅσο τοῦτο γίνεται, ἐλεύθερος ἀπέναντι σ' ὅ,τι τὸν πιέζει. Μὲ τὴν γνώσιν του ὁ ἄνθρωπος ἐλευθερώνεται, ὅπως ἐλευθερώνεται καὶ μὲ τὴν ποιήσιν του. Ἄν ἠθέλαμε νὰ ὁρίσωμε τὸ σκοπὸν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, θὰ ἔπρεπε νὰ εἰποῦμε, ὅτι σκοπὸς τῆς εἶναι ἡ ἐλευθερία, γιὰτὶ μόνον μέσα σ' αὐτὴν θέτει ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς, ποὺ μένουσι καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ζωῆς, ὅπως π.χ. γίνεται μὲ τὴν γνώσιν καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς. Ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα μεγάλα

ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ὅμοια καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔργο τῆς τάσης τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐλευθερωθῇ ἀντικειμενικά. Καὶ ἡ φιλοσοφία δηλαδή, καὶ ἴσως αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰλλα, χωρίζεται ριζικὰ ἀπὸ κάθε αὐθαίρετο ἢ πρόσκαιρο σκοπὸ.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι δεύτερη γνώση, ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ γνώση τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀντικείμενά της ἔχει τὸν ἀνθρώπου καὶ τὸν κόσμον, ὄχι ὅμως ὅπως τὰ ἐξετάζουν οἱ εἰδικὲς ἐπιστήμεις. Κάθε γνώση ὅμως, ἄρα καὶ ἡ δεύτερη γνώση, στηρίζεται σὲ ὠρισμένες προϋποθέσεις, πού τις ὀνομάζομε ὄρους. Οἱ ὄροι αὗτοι εἶναι κατ' ἀνάγκην πάντοτε ἀντικειμενικοί, εἶδεμὴ δὲν ἔχει στερεότητα καὶ κῦρος ἡ γνώση, δηλαδή παύει νὰ εἶναι γνώση, γίνεται διαίσθηση, συναίσθηση ἢ ὅ,τιδήποτε ἄλλο. Ποιοὶ εἶναι οἱ ἀντικειμενικοὶ ὄροι τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης; Ἀναφέρομε ἐδῶ μόνον τρεῖς, βασικούς. Πρῶτος ὄρος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς κόσμου ἀπέναντί μας καὶ μέσα μας. Δίχως αὐτὸν δὲν θὰ ὑπῆρχε γνώση, καὶ θὰ ἦταν ἀνοησία νὰ μιλάμε γι' αὐτήν, γιὰτὶ δὲν θὰ εἶχαμε τί νὰ γνωρίσωμε. Δεύτερος ὄρος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς λογικοῦ ὄντος, ἑνὸς κέντρου γνωστικοῦ, πού εἶναι καὶ ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ τῶν γνωστικῶν κατηγοριῶν, δηλαδή τῶν τρόπων τοῦ σκέπτεσθαι. Τρίτος, τέλος, ὄρος τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ νόμοι τῆς λογικῆς, γιὰτὶ δίχως αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη λοιπὸν προϋποθέτει καὶ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς βασικούς ὄρους, δίχως ὅμως νὰ ἐρμηνεύη βαθύτερα τὸ νόημά των. Ἡ ἐπιστήμη, μὲ προϋπόθεση αὐτονόητη αὐτῶν τῶν ὄρων, προχωρεῖ πρὸς τὴ γνώση τῶν ὄντων, δὲν ἐπιστρέφει ποτὲ μὲ τὸ νοῦ της ν' ἀναλύσῃ αὐτοὺς τοὺς αὐτονόητους ὄρους. Οὔτε καὶ πρέπει, γιὰτὶ ἄλλο εἶναι τὸ δικό της ἔργο· εἶναι νὰ πᾶσιν ἐπὶ τὰ εἰδικὰ καὶ συγκεκριμένα πράγματα, καὶ αὐτὰ νὰ τὰ κατακτήσῃ μὲ τὴ γνώση της. Ἡ φιλοσοφία ὅμως, πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τις ἀρχές τῶν ὄντων, τῶν πάντων, συνελπῶς καὶ γιὰ τις ἀρχές τῆς ἐπιστήμης, δὲν μπορεῖ ν' ἀφήσῃ ἀνεξέταστους αὐτοὺς τοὺς ὄρους. Μὲ ἀφετηρία λοιπὸν τὸ γεγονός πού λέγεται ἐπιστήμη, ἔρχεται ἡ φιλοσοφία νὰ ἐξετάσῃ καὶ αὐτούς, καὶ ὅλους τοὺς ὄρους τῆς ἐπιστήμης. Ἐξετάζει ὅλους τοὺς ἀντικειμενικούς ὄρους τῆς ἐπιστήμης καὶ γενικὰ τῆς ἄλλης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τοῦτο

καὶ σὺν σπουδαστῇ τῆς ἢ φιλοσοφία θέτει περισσότερες ἀξιώσεις ἀπ' ὅσες θέτει οἰαδήποτε ἄλλη ἐπιστήμη.

Ὅτι ὀνομάζομε πραγματικότητα εἴτε σὺν ἀπλῇ ζωῇ εἴτε σὺν ἐπιστήμῃ, εἴτε σὺν τέχνῃ εἴτε σὺν ἠθικῇ εἴτε σὺν πολιτείᾳ κ.τ.λ., τοῦτο ἔρχεται ἢ φιλοσοφία νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ, νὰ δείξῃ, δηλαδή τις ἀρχές του καὶ τὸ λόγο του. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὴν φιλοσοφία νὰ γίνῃ ἀλλιῶς παρὰ μὲ καθαρὰς ἔννοιαι. Ἡ φιλοσοφία εἶναι καὶ αὕτη ἐπιστήμη, δὲν εἶναι οὔτε θρησκεία, οὔτε κοσμοθεωρία, καὶ μοναδικό της ὄργανο εἶναι ἡ ἔννοια, ὁ λόγος. Ἐνῶ ἡ κοσμοθεωρία καὶ ἡ θρησκεία δουλεύουνε μὲ τὰ συναισθήματα, καταφεύγουνε ὅμως καὶ σὺν ἔννοιαι ἀπὸ κάποια ἀνάγκη. Ἡ διαφορὰ ὅμως τῆς ἔννοιαι, ὅπως τὴν μεταχειρίζεται ἡ φιλοσοφία, ἀπὸ τὴν ἔννοια, ὅπως τὴν μεταχειρίζεται ἡ ἐπιστήμη ἢ εἰδική, εἶναι ὅτι ἡ πρώτη εἶναι καθαρὴ, δηλαδή ἀπολλαγμένη ἀπὸ ἐμπειρικά στοιχεῖα. Μὲ τὴν καθαρὴν νόησιν ἔρχεται ἡ φιλοσοφία νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ὅλα λοιπὸν τὰ πράγματα τὰ ὑψώνει σὺν περιωπῇ καὶ τὴν καθαρότητα τῆς ἔννοιαι. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι παραγνωρίζει τις ἄλλες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὴν φαντασίαν ἢ τὸ συναισθημα, τὴν ἐμπειρίαν ἢ τὴν βούλησιν. Καμμιὰ ἀπ' αὐτὰς τις δυνάμεις δὲν παραγνωρίζει ἡ φιλοσοφία, ἀλλὰ τις προϋποθέτει καὶ αὐτὰς ὅλες. Καὶ δέχεται ἀκόμα νὰ τὴν βοηθοῦν, ἐφ' ὅσον δὲν θολώνουν τὴν καθαρότητα τῆς ἔννοιαι. Ἐμπειρία, φαντασία, συναισθημα καὶ βούλησιν εἶναι δυνάμεις ἐξωλογικὰς. Καὶ τὰ ἴδια αὐτὰ, ἐφ' ὅσον τείνουν νὰ ἐκφράσῃν τί εἶναι, καταφεύγουν σὺν δυνάμει τοῦ λόγου, γιατί μόνον τοὺς δὲν μποροῦν νὰ μιλήσῃν. Καὶ αὐτὰ λοιπὸν γίνονται ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας. Οἱ κόσμοι ὅπου ἀνήκουν τὰ ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας — καὶ τώρα μποροῦμε νὰ τοὺς διαιρέσωμε ἀκριβέστερα καὶ εἰδικώτερα — εἶναι ὁ φυσικός, ὁ ἱστορικός, ὁ ψυχικός καὶ ὁ νοητός. Οἱ κόσμοι αὐτοί, ὅση συνάρτησιν καὶ ἂν ἔχουν σὺν ἀμεταξύ των, ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ ἐπίπεδα τῆς πραγματικότητας. Δίχως τὸ χωρισμό τους εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποχτήσωμε σαφήνεια καὶ νὰ σχηματίσωμε πραγματικὴν ἔννοια γι' αὐτούς. Ὁ φυσικός κόσμος εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ὁ κόσμος, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀπόλυτη αἰτιοκρατία, ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε σκοπός, οὔτε ἀξία, οὔτε νόημα. Τὰ πράγματα ἐδῶ μέσα εἶναι ἀδιάφορα τὸ

ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο, ὑπάρχουν ἀπλῶς τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, κατέ-
 χουν ὠρισμένο τόπο τὸ καθένα, καὶ ἀπλῶς ὑπάρχουν. Ὁ ἱστορικὸς
 κόσμος εἶναι ἐκεῖνος, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ τάση πρὸς τὴν ἐλευθερία,
 ὅπου γίνονται οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς ζωῆς, ὅπου
 ὑπάρχουνε σκοποὶ καὶ ἀξίες, ὅπου τὸ πρόσωπο ἰσχύει καὶ εἶναι
 ἀξία ἀπόλυτη καὶ ἀναντικατάστατη. Ὁ ψυχικὸς κόσμος ἀποτε-
 λεῖται ἀπὸ τὰ ψυχικὰ γεγονότα, τὰ ὅποια ὑπάρχουν μόνον κατ'
 ἰδίαν στὸν καθένα ἄνθρωπο, εἶναι παντάπασι ἀτομικά, καὶ
 διαθροῦν μόνον μέσα στὴ χρονικότητα, δηλαδή δὲν ἀπλώνονται
 σὲ χῶρο. Μ' αὐτὰ καταγίνεται ἡ ψυχολογία, ἡ φιλοσοφία ὅμως
 ζητάει τὸ νόημα αὐτῶν τῶν φαινομένων. Ὁ νοητὸς τέλος κόσμος
 ἀποτελεῖται ἀπὸ νοήματα, ὄχι ἀπὸ ὑλικά πράγματα οὔτε ἀπὸ ψυ-
 χικά ἐνεργήματα. Τὰ νοήματα εἶναι πέρα καὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ
 χρόνου, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν ἀτόμων.
 Τὸ νόημα τοῦ ἀριθμοῦ ἓνα, τῆς μονάδας, δὲν εἶναι οὔτε πρᾶγμα,
 οὔτε ψυχικὸ βίωμα, ἀλλὰ σταθερὸ λογικὸ περιεχόμενο, κοινὸ γιὰ
 ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ βιώματα ὅμως, δηλαδή τὰ ψυχικά ἐνεργή-
 ματα ποὺ γίνονται μέσα στοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ καταλάβουν τὸ
 νόημα αὐτό, εἶναι ἀτομικὸ στὸν καθένα. Μέσα σὲ ὅλους αὐτοὺς
 τοὺς κόσμους, καὶ ἀντικειμενικώτερα μέσα σὲ ὅλες τὶς ἐπιστήμες
 ποὺ καταγίνονται μ' αὐτούς, ἡ φιλοσοφία ζητάει τὶς ἀρχές, κι' αὐτὲς
 τὶς γνωρίζει καὶ τὶς ἐκφράζει μονάχα μὲ καθαρὲς ἔννοιες. Ὅλοι
 αὐτοὶ οἱ κόσμοι εἶναι ἀντικείμενα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλο-
 σοφίας, πρῶτα τῆς ἐπιστήμης καὶ δεύτερα τῆς φιλοσοφίας. Οἱ κό-
 σμοι αὐτοὶ ὑπάρχουν ἀπλῶς, δηλαδή δὲν γνωρίζουν οὔτε ὅτι ὑπάρ-
 χουν, οὔτε ἔχουν ἔννοια γιὰ τὸ εἶναι τους, τὴν ἀξία τους ἢ τὸ κῆ-
 ρος τους. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἰδιαίτερα ἡ φιλοσοφία εἶναι ποὺ σχη-
 ματίζουν ἔννοια γι' αὐτούς, γιατί αὐτὲς δουλεύουν μὲ ἔννοιες. Οὔτε
 ἡ τέχνη, οὔτε ἡ θρησκεία εἶναι λογικὰ δημιουργήματα. Αὐτὰ εἶ-
 ναι ἐξωλογικά. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ λόγος δὲν συντελεῖ
 καθόλου κατὰ τὴ δημιουργία των, ἀλλὰ ὅτι δὲν εἶναι ὁ κύριος θε-
 μελιωτῆς των, ὅπως εἶναι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Οὔτε
 ὅμως ἀπὸ τὴ δημιουργία τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας λείπουν
 ποτὲ τὰ ἐξωλογικὰ στοιχεῖα, δηλαδή ἡ ἐμπειρία, ἡ φαντασία, τὸ
 συναίσθημα καὶ ἡ βούληση, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ κύρια χαρα-
 κτηριστικὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ φαντασία, τὸ

συναίσθημα και οί ἄλλες ἐνέργειες εἶναι μεγάλες, ἄλογες, δυνάμεις τῆς ψυχῆς, πού ὑπάρχουν και εἰς τὸ βάθος κάθε ὑψηλῆς λογικῆς, δηλαδή παρακολουθοῦν ὡς ἐνεργήματα ὑποκειμενικά κι' αὐτὴν τὴν καθαρότητα και ἀντικειμενικότητα τοῦ λόγου. Τῆ σφραγίδα ὁμως τῆς ἐπιστήμης και τῆς φιλοσοφίας τὴν ἐπιβάλλει πάντοτε ὁ λόγος μὲ τις ἐννοιές του, γιατί αὐτές εἶναι οἱ προϋποθέσεις και τὰ σταθερά κριτήρια τῆς γνώσης.

5. — Ἡ ἐπιστήμη.

Ἡ γνώση ὁμως, και ἡ πρώτη τῆς ἐπιστήμης και ἡ δεύτερη τῆς φιλοσοφίας, εἶται ἕνας μόνον ἀπὸ τοὺς μεγάλους σκοποὺς τῆς ζωῆς. Ἡ ζωὴ ἔχει κι' ἄλλους μεγάλους σκοποὺς. Ἡ γνώση μάλιστα μπορεῖ νὰ μὴν ἱκανοποιῆ τόσο πολλοὺς ἀνθρώπους, ὅσο ἡ θρησκεία και ἡ τέχνη. Ἀλλὰ και τὸ δέντρο τῆς γνώσης, κι' αὐτὸ φύεται στὸν παράδεισο, δηλαδή και ἡ γνώση τείνει νὰ φθάσῃ σὲ ἐνότητα, θέλει και ἡ γνώση τὴν ἐνότητα, ἀδιάφορο ὅτι δὲν τὴν πετυχαίνει τόσο μονοσήμαντα ὅσο ἡ θρησκεία και ἡ τέχνη. Μὲ τὴ γνώση ὁ ἀνθρώπος ἔρχεται νὰ ὑψώσῃ τὰ εἰδικά, πολλά, φαινόμενα γύρω του και μέσα του, στὴ μορφὴ τοῦ νόμου ἢ τοῦ τύπου. Ὅσα εἶναι ἀπειρόμορφα και σκόρπια μέσα στις αἰσθήσεις και μέσα στὸν ψυχικό του κόσμο, αὐτὰ θέλει ἡ γνώση νὰ τὰ ὑψώσῃ σὲ λογικὲς ἐνότητες, δηλαδή σὲ ἐννοιες, και νὰ τοὺς δώσῃ ἀντικειμενικότητα γνωστική. Μὲ τοὺς λογικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπιδέχονται ἐξαίρεση, και μὲ τοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀπαγορεύουν τὴν παρέκκλιση ἀπὸ τὸ ἐνιαῖο σχῆμα των, ἔρχεται ἡ ἐπιστήμη νὰ ὑποτάξῃ τὰ ἀπειρόμορφα φαινόμενα σὲ ἐνότητες, ν' ἀποτελέσῃ τὸ σύστημα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνοιῶν, και νὰ πλέξῃ μέσα σ' αὐτές τὰ πράγματα. Ἔτσι, ἡ γνώση εἶναι μιὰ λογικὴ ἐνέργεια και μορφὴ, ὅπου μέσο της ἀντικειμενικοποιοῦνται τὰ φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, γίνονται δηλαδή πράγματα. Ὅσα κι' ἂν εἶναι τὰ εἶδη και οἱ δρόμοι τῆς γνώσης, ὅλα ζητοῦν ἕνα πρᾶγμα: νὰ ὑποτάξουν τὰ σκόρπια και πολλά φαινόμενα, εἴτε φυσικά εἴτε ἱστορικά εἴτε ψυχικά, στὴν ἐνότητα τοῦ ἀποχωρῶντος λόγου, δηλαδή ζητοῦν νὰ εὔρουν τὸ λόγο πού αἰτιολογεῖ και ἐρμηνεύει τὸ κάθε πρᾶγμα. Γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ, ἐπιστημονικὴ,

γνώση, κανένα αντικείμενο και κανένα φαινόμενο δὲν μπορεί νὰ μείνη χωριστό, ἀδιάφορο ἀπὸ τὰλλα, ἔξω δηλαδή ἀπὸ ὠρισμένη ἀκολουθία καὶ λογικὴ σειρά, ἢ ὁποία φανερώνει καὶ τὸν ἀποχρῶντα λόγο γιὰ τὸ εἰδικὸ ἀντικείμενο ἢ φαινόμενο. Κάθε εἰδικὸ ἢ γνώση τὸ ἀναγκάζει νὰ μῆ σὲ μιὰ λογικὴ σχέση μὲ τὰλλα, ὅπου αὐτὸ γίνεται ὠρισμένο σημεῖο λογικῆς ἢ τελεολογικῆς ἢ αἰτιοκρατικῆς ἀκολουθίας. Τὰ εἰδικὰ ἀντικείμενα τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης, ὅπως εἶναι οἱ ἀριθμοί, μπαίνουν σὲ καθαρὰ λογικὴ σχέση ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον. Τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἴδοῦμε ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ νοήματος πὺ ἔχουν, δηλαδή ν' ἀποτελέσουν τελεολογικὴ ἀκολουθία. Τέλος τὰ φυσικὰ φαινόμενα τὰ βλέπομε μὲ τὴ σχέση αἰτίας καὶ ὀποτελέσματος, δηλαδή τὰ ὑποτάσσομε στὴν αἰτιοκρατία. Ἔτσι, ὁ νοῦς μὲ τοὺς νόμους του καὶ τοὺς γενικούς του τύπους περιμαζεύει τὰ σκόρπια καὶ ἀσύνταχτα φαινόμενα, τὰ συνθέτει σὲ ἐνότητες καὶ τὰ ἐποπτεύει λογικά. Τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι τὸ ὠνόμασαν «σώζειν τὰ φαινόμενα». Ἡ ἀρχή, ἢ ὁποία ὑπονοεῖται ἔδῳ, εἶναι, ὅτι πρέπει νὰ εὔρεθῆ ὁ λόγος ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος νὰ αἰτιολογῆ πράγματι ὅλα τὰ φαινόμενα, ὥστε ἔτσι νὰ προκύψῃ ἡ γνώση των, δηλαδή ἡ λογικὴ των σωτηρία. Ἡ ἴδια ἀρχὴ ἐπρυτάνευσε καὶ στὴ νεώτερη φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Κέπλερ. Τὸ πνεῦμα, μὲ τοὺς νόμους πὺ ἀνακαλύπτει, περιμαζεύει γνωστικὰ τὰ σκόρπια φαινόμενα, αἶρει τὶς ἀντιθέσεις, πὺ φαίνεται ὅτι τάχα ἔχουν τὰ φαινόμενα μεταξύ των, ἀπαρτίζει ἔτσι λογικὴ ἐνότητα, καὶ μ' αὐτὴν τὰ ἐποπτεύει. Τοῦτο εἶναι τὸ νόημα πὺ ἔχει ἡ ἀρχὴ τῶν ἀρχαίων: «σώζειν τὰ φαινόμενα».

Μὲ τὴ γνώση ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ λοιπὸν πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παροδικότητα καὶ τυχειότητα τῶν φαινομένων, κι' ἔτσι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτίνει τώρα ἄλλη, γνωστικὴ καὶ λογικὴ σταθερότητα καὶ διάρκεια. Πιάνεται μὲ τὴν γνώση ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, μ' αὐτὴν ἐκφράζει ὅ,τι εἶναι σταθερὸ μέσα στὸν κόσμος, καὶ μ' αὐτὴν κρατιέται μέσα στὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἢ γνώση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ διατηρεῖται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ. Τοῦτο εἶναι πὺ ἀναλύει ὁ Πλάτων μὲ τόση βαθύτητα καὶ πλαστικότητα στὸ Συμπόσιον. Τρία πράγματα εἶναι πὺ ὁ Πλάτων τὰ βάζει ἔδῳ παράλληλα τὸ ἓνα μὲ τὰλλο. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ἐνότητα τῆς μορφῆς

τοῦ εἶδους, δηλαδή τοῦ εἶδους τῆς ζωῆς, πού γι' αὐτήν θυσιάζονται, χωρίς καλὰ - καλὰ νὰ τὸ νοιώθουν, ὅλες οἱ γενεές, πού ἀνήκουν στὸ ὠρισμένο αὐτὸ εἶδος ζωῆς, εἴτε ζῶα εἶναι εἴτε ἄνθρωποι. Ἐπειτα εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ ὀργανικοῦ ὄντος, τοῦ ἐμψύχου ὡς μονάδας ζωῆς, πού κι' αὐτὴ διατηρεῖται πέρα ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν συστατικῶν τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τὶς ποικίλες φάσεις τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Καὶ τρίτη εἶναι ἡ πνευματικὴ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου, πού κρατιέται μὲ τοὺς νόμους τοῦ πνεύματος καὶ κυρίως μὲ τὴ γνώση μέσα στὴν ἄλλη ροὴ τῆς ψυχῆς. Καὶ τὰ τρία ὅμως αὐτὰ εἶδη τῆς ἐνότητας, ὅσο διάφορα κι' ἂν εἶναι, ἔχουν κοινὸ συντελεστὴ τὸν ἔρωτα, πού πρῶτα σπρώχνει τὰ ζῶα καὶ τὸν ἄνθρωπο νὰ διαιωνίσουν τὸ εἶδος των, δεύτερα τὴν ἀτομικὴ τους ὑπαρξὴ καὶ αὐτὸς τέλος σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ λογισμοῦ καὶ τῆς γνώσης, ἐνότητα, ἡ ὁποία τὸν κάνει νὰ μετέχη κι' αὐτὸς στὴν αἰωνιότητα, ὅσο τοῦτο εἶναι δοσμένο στὸν ἄνθρωπο (βλέπε εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα, σελ. 90). Τοῦτο εἶναι κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου, πού γίνεται μὲ τὴ γνώση καὶ τὸν ὑψώνει πολὺ πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη ζωὴ γύρω του, ἡ ὁποία κινεῖται μόνον μέσα στὴν ἀπλῆ, γυμνὴ διαιώνιση τοῦ εἶδους της. Ἐτσι, μπορούμε δίχως ἐπιφύλαξιν νὰ εἰποῦμε, ὅτι μέσα στὸν ἄνθρωπο ἔρχεται ἡ πλάση σὲ γνώση τοῦ ἔργου της, γίνεται λόγος, ὅπου μέσα του ἐνώνεται ὁ ὑποκειμενικὸς μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμος. Προτοῦ ὅμως γίνουν λόγος, ἡ ζωὴ καὶ ὁ κόσμος, εἶναι σκορπισμένα μέσα στὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ χάους πού λέγεται χῶρος. Μὲ τὴ γνώση τὸ χάος αὐτὸ γίνεται κόσμος, δηλαδή ἐνότητα καὶ ὁλότητα. Δίχως τὴ γνώση δὲν ὑπάρχει ἐνότητα καὶ ὁλότητα, γιατί οἱ αἰσθήσεις μᾶς παρουσιάζουν μόνον μικρὰ τμήματα τοῦ κόσμου, καὶ ἀσυνάρτητα μεταξύ τους.

Ἀλλά, ὅσο ψηλὸ κι' ἂν εἶναι τὸ κατόρθωμα τοῦτο τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει ὅρια, πού εἶναι ἀξεπέραστα. Ὅσο μάλιστα προχωρεῖ ἡ γνώση, τόσο πιὸ συνειδητὰ γίνονται στὸν ἄνθρωπο τὰ ὅριά της, καὶ τόσο περισσότερο μεγαλώνει μέσα του ἡ συνείδηση, ὅτι γνωρίζει λίγα, ἐνῶ τὰ περισσότερα τοῦ μένουνε ἄγνωστα. Ἡ γνώση εἶναι βέβαια ἀτερομάτιστη, καὶ κάθε τάση πού θὰ ἤθελε νὰ τὴν τετρατίσῃ θὰ τὴν καταγοῦσε, θὰ καταγοῦσε τὸν ἐσωτερικὸν νόμο, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται πάντα μὲ τὸ γιατί. Καὶ κανένα

γιατί δὲν εἶναι γιὰ τὴ γνώση τελευταῖο. Ἐπειτα ἂπ' αὐτὸ ἐδῶ ὑπάρχει ἄλλο. Κι' ἔπειτα πάλιν ἄλλο, δίχως τέρμα. Δίχως ὅμως τέρμα σημαίνει, ὅτι ἐκάστοτε ὑπάρχει ἓνα ὄριο, πὺ χωρίζει τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸ ἄγνωστο. Τοῦτο εἶναι ἐπιστήμη. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερα, ἀπὸ τὴ φύση τοῦ λόγου ὑπάρχουν ὄρια σ' αὐτόν, τὰ ὅποια ὁ ἴδιος θέτει ἀπὸ μέσα του. Ποιὰ εἶναι τὰ ὄρια αὐτά, ποιὸ εἶναι ἀκόμα τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια γιὰ τὴ γνώση, ποιὸ εἶναι τὸ νόημά της καὶ ποιὸ εἶναι τὸ κῦρος της, ὅλα αὐτὰ εἶναι προβλήματα, πὺ ἀποτελοῦνε χωριστό, μεγάλο κεφάλαιο τῆς φιλοσοφίας. Τὸ κεφάλαιο τοῦτο λέγεται θεωρία τῆς γνώσης ἢ θεωρία τοῦ λόγου. Ἡ θεωρία τοῦ λόγου δείχνει, ὅτι ἡ γνώση εἶναι λειτουργία καὶ μορφή αὐτόνομη τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅτι εἶναι δημιουργικὴ αὐτενέργεια, καὶ ὄχι μιμητικὴ, ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἀρχέτυπη καὶ ὄχι ἔκτυπη.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅμως τί πράττει ἡ φιλοσοφία, ὅταν ὡς λογικὴ ἔρχεται νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἐπιστήμη, ὅταν ὡς θεωρία τοῦ λόγου καταπιάνεται ν' ἀναλύσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὶς λογικὰς ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης, πρέπει νὰ λάβωμε ἓνα παράδειγμα ἀντικειμενικὸ καὶ μ' αὐτὸ νὰ δείξωμε, ἔστω καὶ σύντομα, τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας. Τὸ λογικὸ, πὺ συνθέτει τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐπιστήμης, δουλεύει μὲ ἐσωτερικοὺς νόμους, δικούς του. Αὐτοὶ προσδιορίζουν τὴ λειτουργία του. Ἐνας ἀπὸ τοὺς θεμελιακοὺς του νόμους εἶναι ἡ σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, δηλαδή ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας. Ἡ ἀρχὴ αὕτη τοῦ λογικοῦ, νὰ βάζῃ τὰ πάντα μέσα στὴ σχέση τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος, μᾶς εἶναι πολὺ γνωστὴ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν τῆς ζωῆς, γιατί παντοῦ, καὶ στὰ ἀπλοῦστα πράγματα καὶ γεγονότα τῆς ζωῆς, ζητοῦμε τὴν αἰτία. Ὅ,τι γίνεται, θέλομε ὅπωςδήποτε νὰ τὸ συνδέσωμε μὲ τὴν αἰτία του, καὶ τὸ πράττομε πάντοτε. Τὸ ὅποιοδήποτε γεγονός τὸ βλέπομε ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς αἰτίας ἢ περισσοτέρων. Τὸ ἴδιο πάλιν γεγονός γίνεται αἰτία ἑνὸς ἄλλου γεγονότος ἢ περισσοτέρων.

Σύμφωνα μ' αὕτην τὴν ἀρχὴν τοῦ λογικοῦ μας κρίνομε καὶ κανονίζομε ὅλη μας τὴν πρακτικὴν ζωὴν. Μέσα σ' ὅ,τι ὀνομάζομε πραγματικότητα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ γεγονός ἢ πρᾶγμα δίχως νὰ ὑποτάσσεται ἀπὸ τὸ λογικὸ μας στὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητας. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο ὡς τὸ ἄλλο,

ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν ἄκρα μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀτερμάτιστη σειρὰ γεγονότων, αἰτιοκρατούμενη. Κάθε ἐξαίρεση θὰ διασποῦσε τὸ νόμο, ἀλλὰ καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα ἀδύνατη. Οὔτε τὸ λογικὸ μας τὴν δέχεται.

Πρέπει ὁμως ἐδῶ νὰ χωρίσωμε τὸ ἀδύνατον τοῦτο, τὴν ἔννοιάν του, ἀπὸ κατ' ἄλλο πού εἶναι καὶ αὐτὸ ἐπίσης ἀδύνατον, ἀλλὰ εἶναι ἄλλο τὸ εἶδος του. Ἀπὸ ἓνα παράδειγμα θὰ φανῆ τί ἐννοοῦμε: τὸ μέρος ἑνὸς πράγματος εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὸ ὅλο. Θὰ ἦταν ὀλωσδιόλου ἀντιφατικὸ καὶ παράλογο νὰ δεχθῶμε τὸ ἀντίθετο. Εἶναι ἀπ' ἀρχῆς λογικὰ ἀναγκαῖο, ὅτι τὸ μέρος εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ ὅλο. Τὸ ἀντίθετο θὰ ἦταν ἀδύνατον. Αὐτὸ τὸ ἀδύνατον, αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἀδυνάτου, ἃς τὸ ὀνομάσωμε ὅλως ἀδύνατον, ἢ μαθηματικῶς ἀδύνατον. Οὐδέποτε χωρεῖ ἐδῶ ἄλλο ἐνδεχόμενον λογικόν εἶναι ὅποτεδήποτε καὶ ὀλωσδήποτε ἀδύνατον νὰ νοηθῆ, ὅτι τὸ μέρος εἶναι μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ ὅλο. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ὁμως δὲν εἶναι μὲ τὸν ἴδιον τρόπο λογικός. Δὲν εἶναι δυνατὸν μὲ τὴν καθαρὴν λογικὴν νὰ ὀρίσω τὸ κῦρος τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος καὶ ἀπὸ πρὶν νὰ εἰπῶ, ὅτι ὀλωσδήποτε καὶ ὀποτεδήποτε ἰσχύει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος. Ποιὰ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸ ὅλως ἀδύνατον; Ἐνῶ δὲν δύναμαι νὰ σκεφθῶ ποτὲ ἀντίθετα μὲ τὴν λογικὴν σχέσιν, ὅτι τὸ ὅλον εἶναι μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ μέρος ἢ ὅτι τὸ μέρος, εἶναι μικρότερον ἀπὸ τὸ ὅλον, δύναμαι ὁμως καὶ πρέπει νὰ δύναμαι νὰ σκεφθῶ ἀντίθετα μὲ τὴν αἰτιότητα, τοῦλάχιστον γιὰ ὀρισμένα πράγματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου.

Ἡ πραγματικότητα, πού, ὅπως εἶπαμε πρὶν, εἶναι καθ' ὅλα αἰτιοκρατημένη, καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτα μέσα σ' αὐτὴν πού νὰ δύναμαι νὰ τὸ σκεφθῶ δίχως τὸ νόμο τῆς αἰτίας, ἀποτελεῖ, ὅσο καὶ ἂν τὴν εὐρύνω μὲ τὸ νοῦ μου, ὅσο κι' ἂν ὑποθέσω ὅτι φθάνω εἰς τὰ πέρατά της, ἓνα μέρος μόνον ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα πού ἀνοίγει ὁ νοῦς μου. Ὁ νοῦς μου δηλαδὴ ἔχει τὴν δύναμιν, δίχως νὰ πάθῃ τίποτε ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος, νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ νὰ συλλάβῃ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπροσδιοριστίας, δηλαδὴ ἀρχὴν ἐκείθε ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατίαν. Ὑπάρχουν φαινόμενα καὶ στὴν μηχανικὴ, φυσικὴ ἐπιστήμην, τὰ ὀποῖα φαίνεται, ὅτι κεῖνται πέρα ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς σχέσης αἰτίας πρὸς ἀποτελέ-

σμα. Ἐπίσης ὑπάρχουν φαινόμενα μέσα στη βιολογία, καὶ πρὸ παντὸς ἡ ἴδια ἢ ζωὴ ὡς αὐτοζωή, δηλαδή ὡς ἀρχή, τὰ ὅποια ποτὲ δὲν ἐξηγοῦνται μὲ τὴν αἰτιοκρατικὴ σκέψη.

Ἄλλὰ καὶ πέρα ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχει ἡ τέχνη, ἡ ποίηση, ἡ θρησκεία, ἡ φιλοσοφία, τὰ ὅποια πρέπει νὰ τὰ σκεφθοῦμε ἢ τουλάχιστον νὰ μποροῦμε νὰ τὰ σκεφθοῦμε πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αἰτιοκρατία. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἢ ἐπιστήμη ὡς ἐπιστήμη, δηλαδή ὡς ἐνέργημα καὶ ἀγώνισμα ἐλευθερίας, εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αἰτιοκρατία. Ἡ ἴδια ἢ ἐπιστήμη ὡς ἐλευθερία τοῦ πνεύματος δὲν γίνεται ἀπὸ τὴ σειρά τῶν γεγονότων, δὲν εἶναι κάτι ποὺ κατ' ἀνάγκη καὶ ὅπωςδήποτε γίνεται καὶ ὑπάρχει, ἀλλὰ εἶναι κῆρος ποὺ ἐσχύει πέρα ἀπὸ τὰ γενόμενα, δὲν συμπαράσύρεται κι' αὐτὴ μαζί μ' αὐτά, ὑψώνεται ὡς νόημα καὶ συνείδηση ἐλευθερίας καὶ ὡς λόγος πέρα ἀπ' ὅλα ὅσα τὰ θεωρεῖ νὰ γίνονται, ὅπως γίνονται, δηλαδή κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Ὅποιος λοιπὸν δὲν δύναται νὰ σκεφθῆ ἀντίθετα πρὸς τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, αὐτὸς δὲν δύναται οὔτε νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὅποια εἶναι δεύτερη παρουσία πέρα ἀπὸ τὰ γινόμενα, οὔτε θὰ καταλάβῃ ποτὲ αὐτὸς τὴν ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ οὔτε θὰ εἶναι ποτὲ ἀληθινὰ δημιουργικός, ἔστω καὶ μέσα στὴν ἐπιστήμη, γιατί πολλές φορὲς ἡ φαντασία, ἡ ὅποια κινεῖται τόσο πέρα καὶ ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατούμενη πραγματικότητα, αὐτὴ συλλαβαίνει καὶ καινούργια ἐπιστημονικὰ προβλήματα καὶ τὰ παραδίνει ὕστερα στὴ λογική.

Τὴν αἰτιότητα μποροῦμε τώρα νὰ τὴν ὀρίσωμε καλύτερα : αἰτιότητα εἶναι ἡ νομοτέλεια τῶν σχέσεων ποὺ ἔχουν τὰ φαινόμενα καὶ τὰ πράγματα μέσα στὴν ἀκολουθία τοῦ χρόνου. Ἐδῶ ὅμως τίθεται τώρα ἓνα ἄλλο πρόβλημα : ἡ σχέση αὐτὴ τῆς νομοτέλειας εἶναι ἐσωτερικὴ, ἐνυπάρχει στὰ φαινόμενα τὰ ἴδια καὶ στὰ πράγματα τὰ ἴδια ὡς καμμιά οὐσία ἢ μήπως ἡ νομοτέλεια αὐτὴ εἶναι διανοητικὴ σχέση μὲ τὴν ὅποια δουλεύει ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου καὶ βλέπει γνωστικὰ τὰ πράγματα : Ἡ νεώτερη λογοκρατικὴ φιλοσοφία διατύπωσε τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας κατὰ πολλοὺς τρόπους. Ὁ Καρτέσιος π.χ. ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος διαπιστώνει τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, καθὼς καὶ τοὺς ἄλλους φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος

ἀνάγει ὅλα αὐτὰ στήν ἐλεύθερη βούληση τοῦ θεοῦ, καὶ δέχεται ὅτι ἔγιναν σύμφωνα μὲ σκοποὺς ἄγνωστους σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ ἀρχαῖος λόγος, «οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» εἶναι γιὰ τὸν Καρτέσιο αἰώνια ἀρχή. (Princip. philos. I, 49). Ἔχομε ἐδῶ κάτι ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος λέγει, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἡ πρωταρχὴ καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀλήθειας, γιὰ αὐτὴ γεννάει καὶ τὴ γνώση, «τὸ γινώσκεισθαι» τῶν ὄντων καὶ «τὸ εἶναι», τὴν οὐσία, ἐνῶ αὐτὴ ἡ ἴδια, δηλαδὴ τὸ καθ' ἑαυτὸ ἀγαθόν, εἶναι «ἐπέκεινα τῆς οὐσίας», καὶ ὑπερέχει ἀπὸ αὐτὴν καὶ κατὰ τὴν πρωταρχὴ καὶ κατὰ τὴν ἀξία, «πρεσβεῖα καὶ δυνάμει ὑπερέχον». (Πολιτεία 569 Β Γ). Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς λογικῆς ἀναγωγῆς τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου στήν ἐλεύθερη θέληση τοῦ θεοῦ, ὁ Καρτέσιος δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον νὰ διασπᾶται ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας. Ἀντίθετα κατὰ τὸ Σπινόζα ἡ τάξη καὶ ἡ ἁρμονία συμπίπτει μὲ τὴ θεότητα, δηλαδὴ τὴν πρωταρχὴ τοῦ κόσμου. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας εἶναι λοιπὸν κατ' αὐτὸν ἀδιάσπαστος, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός, ἀπόλυτα τέλειος καί, ὡς τέλειος, ἀκατάλυτος. Μέσα σ' αὐτόν, τὸν ἀπ' ἀρχῆς τέλειο καὶ αἰτιοκρατούμενο κόσμον, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι μόνον κόσμος, ἀλλὰ καὶ θεός, δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ καμμιά ἐξαίρεση. (Ἠθική, I).

Ἐλευθεριώτερη εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, ἀδιάφορο ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ ἐσφαλμένη, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ φιλοσοφία τῶν Ἄγγλων. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴν δὲν ὑπάρχουν λογικὲς ἐννοιες, συνεπῶς οὔτε ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας, ἀπ' ἀρχῆς μέσα στὸ λογικὸ μας. Ἡ ψυχὴ, τὸ συνειδέναι, τὸ πνεῦμα γενικὰ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μία ἄγραφη πλάκα, καὶ ἐπάνω τῆς ἐγγράφει ἡ πείρα τὰ σημάδια τῆς. Τὰ ἀντίστοιχα βιώματα, πὺν μέσα μας παρακολουθοῦν αὐτὰ τὰ σημάδια τῆς πείρας, εἶναι τὰ μόνον στοιχεῖα, πὺν μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὸν κόσμον, καὶ γιὰ τὸ ὅτι αὐτὸς ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸ πῶς εἶναι. Αὐτὰ τὰ βιώματα τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἄγραφη πλάκα, ἀποτελοῦν κατὰ τὴν ἐμπειρικὴ θεωρία τὴ μόνη βάση τοῦ σκέπτεσθαι, ἀλλὰ καὶ τοῦ βούλεσθαι, τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ ὄλων τῶν ἄλλων δυνάμεων τοῦ ἐγώ.

Ἄμεση βεβαιότητα ἔχομε μόνον γιὰ τὰ βιώματα, αἰσθήματα

και συναισθήματα, δίχως νὰ χρειαζόμαστε ὡς πρὸς αὐτὸ καμμιὰ ἀπόδειξη. Ἡ παρουσία τους εἶναι ταυτόχρονα καὶ βεβαιότητα καὶ γιὰ τὸ ὅτι ὑπάρχουν καὶ γιὰ τὸ πῶς ὑπάρχουν. Ἀλλὰ τὰ βιώματα αὐτὰ εἶναι ὀλότελα ὑποκειμενικά, καὶ ἔξ αἰτίας αὐτοῦ δὲν μπορούμε νὰ συμπεράνωμε τίποτε τὸ βέβαιο γιὰ τὴν ἔξ ἀντικειμένου ἀλήθεια. Τὸ πράσινο χρῶμα, παραδείγματος χάριν, δὲν εἶναι ἀντικειμενικὴ κατάσταση τῶν φύλλων τοῦ δένδρου, ἀλλὰ ιδιότητα ποὺ γεννιέται μέσα στὰ αἰσθητήρια ὄργανα, δηλαδή τὰ μάτια. Ὡστε, σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία, ὁ ἔξωτερικὸς κόσμος ἀναλύεται σὲ ἓνα ἀπειρόμορφο συνονθύλευμα αἰσθημάτων καὶ βιωμάτων ὑποκειμενικῶν, σὲ ἓναν συρφετὸ ἐντυπώσεων.

Ὅ,τι τώρα ἀφορᾷ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, αὐτὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ σχετικὴ κανονικότητα κατὰ τὴν ὁποίαν παρατηροῦμε ν' ἀκολουθοῦν ἐμπειρικὰ μέσα μας τὰ διάφορα αἰσθήματα καὶ βιώματα. Ἄς λάβωμε ἓνα παράδειγμα. Ὅταν ἔχω μία ἐπίπεδη ἐπιφάνεια κι' ἐπάνω σ' αὐτὴν τοποθετήσω δύο σφαῖρες καὶ κινήσω τὴ μία γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὴν ἄλλη, τότε ἔχω δύο διαφορετικὲς, χωριστὲς ἐντυπώσεις. Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ κινηθῇ ἡ πρώτη σφαῖρα, καὶ τερματίζεται τὴ στιγμή ἀκριβῶς ποὺ θὰ τεθῇ σὲ κίνηση ἡ δεύτερη σφαῖρα. Ἡ δεύτερη πάλιν ἐντύπωση, ἐντελῶς χωριστὴ ἀπὸ τὴν πρώτη, ἀρχίζει τὴ στιγμή ποὺ τίθεται σὲ κίνηση ἡ προσβαλλόμενη σφαῖρα. Ὅπωςδὴποτε οἱ δύο αὐτὲς ἐντυπώσεις εἶναι ὡς αἰσθήματα, ὡς γεγονότα τοῦ αἰσθητηριακοῦ μου συστήματος, δύο χωριστὰ πράγματα.

Μὲ τὴ συχνὴ παρατήρηση καὶ τὴν ἐπανάληψη τῶν γεγονότων αὐτῶν διαπιστώνω καὶ κάποια κανονικότητα μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο χωριστῶν ἐντυπώσεων. Ἔτσι παρατηρῶ, ὅτι καὶ ἡ ταχύτητα τῆς δεύτερης σφαίρας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ταχύτητα τῆς πρώτης. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ δεύτερο παρατήρημα, πάλιν ἔχω δύο χωριστὲς ἐντυπώσεις. Ἄν τώρα μιλήσωμε γιὰ τὴ δύναμη, τὴν πίεση, ποὺ ἀσκεῖ ἡ πρώτη σφαῖρα ἐπάνω στὴ δεύτερη, καθὼς θὰ τὴν χτυπήσῃ, τότε δὲν κάνομε τίποτε ἄλλο παρὰ εἰσάγομε μιὰ ἀναλογία, δηλαδή μεταφέρομε ἐντύπωση, ποὺ ἔχομε ἀπὸ ἄλλο εἶδος ἐντυπώσεων, δηλαδή ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς σωματι-

κῆς μας δύναμης, ἀπὸ τὴν ἔνταση τῶν μυῶνων, ποὺ καταβάλλομε, ὅταν θελήσωμε νὰ κινήσωμε ἀπ' εὐθείας μὲ τὰ χέρια μας ἓνα ἀντικείμενο. Ἄλλὰ τὰ δύο αἰσθήματα, τὰ δύο παρατηρήματα, εἶναι καὶ μένουν χωριστά, ὅση σχέση κι' ἂν ὑποβάλλωμε μὲ τὴ γνώση μας σ' αὐτά.

Σύμφωνα μ' αὐτά, ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας λαβαίνει ἐδῶ τὴν ἀκόλουθη διατύπωση: τὰ ἴδια ἢ ὅμοια συμπλέγματα αἰσθημάτων ἢ ἐντυπώσεων, ὅταν τὰ ἐκλάβωμε ὡς αἷτια, ἔχουν πάντα τὰ ἴδια ἢ ὅμοια συστήματα αἰσθημάτων ὡς ἀποτελέσματα, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ αἰτιότητα, ἡ σχέση δηλαδή τῆς αἷτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος, εἶναι ὑποκειμενική, ψυχολογική. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἑνὸς αἰσθήματος μὲ ἀναγκάζει νὰ περιμένω καὶ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς ἄλλου, τὸ ὁποῖον εἶδα καὶ ἄλλοτε, δηλαδή πρῖν, νὰ συνδέεται μαζί του, τοῦτο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία ὑποκειμενική, ψυχολογική μόνον ἀναγκαιότητα, ποὺ ἔμεῖς τὴν βάζομε μέσα στὰ πράγματα, καὶ πιστεύομε ὅτι τὸ ἓνα γεγονός προκαλεῖ τὸ ἄλλο. Ὡστε, ἡ πίστις μας γιὰ τὴν αἰτιότητα στηρίζεται σὲ ἓναν ἄπλο συνειρμὸ τῶν παραστάσεων, στὴν προσδοκία καὶ τὴ συνήθεια. Ἡ συνήθεια εἶναι ἡ ὀδηγήτρια τῆς ζωῆς, ἂν καὶ αὐτὴ δὲν μᾶς προσφέρει γνώση ἀντικειμενικῶς ἀναγκαία (connexio). Γνωρίζομε μόνον μία κανονικὴ ἀκολουθία γεγονότων (conjunction), δὲν συλλαβαίνομε ποτὲ τὴν ἴδια τὴν «ἐνέργεια», οὔτε τὴ δύναμη, οὔτε τὴ μεταφυσικὴ αἷτία· αὐτὰ ὡς ἀπόλυτα μένουν ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα καὶ τῶν αἰσθήσεών μας καὶ τῆς γνώσης μας. (Βλέπε Hume, Traetise on human nature).

Μένει ὁμως ἀκόμα ἡ ἀπορία, γιατί στὴν καθημερινή μας ζωὴ νὰ θεωροῦμε τὴν αἰτιότητα ὡς κάτι ἀντικειμενικὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ μᾶς; Πῶς ἐξηγεῖται ὅτι στὴν πρακτικὴ μας ζωὴ δὲν ἐννοοῦμε καθόλου τὴν αἰτιότητα ὡς κανονικὴ ἀκολουθία τῶν προσωπικῶν μας αἰσθημάτων καὶ ἐντυπώσεων; Κατὰ τὴν ἐμπειρικὴ θεωρία, τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα ποὺ ἔχει γιὰ τὴ ζωὴ ἡ αἰτιότητα, ἡ δύναμη δηλαδή νὰ βάζωμε σὲ σχέση αἷτίας καὶ ἀποτελέσματος δύο χωριστὰ αἰσθήματα, ἐντυπώματα. Ὅτι τὰ βάζομε αὐτὰ σὲ σχέση, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἔχομε ἀνάγκη νὰ τὸ κάμωμε, δηλαδή ἡ συσχέτιση αὐτὴ ἔχει σκοπιμότητα γιὰ τὴ ζωὴ

λας, καὶ ὕστερα συνηθίζομε τόσο, ὥστε νομίζομε ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ὄντολογική.

Ἄς ἰδοῦμε ὅμως ποῦ ὁδηγεῖ ἡ ἐμπειρική αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας. Πρῶτα - πρῶτα πρέπει νὰ προσέξωμε, τί σημαίνει, ὅταν εἰποῦμε ὅτι μοναδικὴ πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι τὰ αἰσθήματά μας; Εἶναι φανερό, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὰ αἰσθήματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων μαζί, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὰ ἀτομικὰ αἰσθήματα τοῦ καθενός. Γιὰ τὸ ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι ἔχουν αἰσθήματα, καὶ μάλιστα ὅμοια, γιὰ τὰ πράγματα, δὲν ἔχομε καμμιά ἀπόδειξη, ἀλλὰ τὸ συμπεραίνομε μὲ συλλογισμό κατ' ἀναλογίαν. Συμπεραίνομε δηλαδὴ κατ' ἀναλογίαν, ὅτι, ἂν τοῦ ἐμεῖς ἔχομε αἰσθήματα καὶ μάλιστα ὠρισμένα, ἔπεται ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι γύρω μας θὰ ἔχουν. Ἄμεσα δὲν τὸ γνωρίζομε, ἀλλὰ τὸ συμπεραίνομε ἔμμεσα.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε ἀκόμα καλύτερα τὸ πρᾶγμα αὐτό, ἀρκεῖ νὰ θέσωμε ἓνα ἐρώτημα: Ποῦ μέσα στὴν κλίμακα τῶν ὀργανισμῶν παύουν νὰ ὑπάρχουν αἰσθήματα; Ποῦ εὐρίσκεται τὸ ὄριο ποὺ χωρίζει τὴ ζωὴ, σὲ ζωὴ ποὺ αἰσθάνεται καὶ σὲ ζωὴ ποὺ δὲν αἰσθάνεται; Ἐπειδὴ δὲν ἔχομε ἄμεση γνώση, κατ' ἀνάγκην θὰ σταματήσωμε κάπου ἀβθαίρετα, δηλαδὴ ἢ θὰ σταματήσωμε στὰ ὄρια ποὺ χωρίζουν τὸ ζωϊκὸ ἀπὸ τὸ φυτικὸ βασίλειο ἢ θὰ προχωρήσωμε καὶ στὰ φυτὰ, ὅπως κάνουν μερικοί, ποὺ πιστεύουν ὅτι καὶ ὅλα τὰ φυτὰ ἔχουν αἰσθήματα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι κακὴ μεταφυσική. Τοῦτο εἶναι τὸ ἓνα ἄκρο ὅπου ὁδηγεῖ ὁ ἐμπειρισμὸς, δηλαδὴ ἡ ἀντίληψη ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ αἰσθήματα δὲν ὑπάρχει ἄλλη πηγὴ γνώσης.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως, ἂν ἀφήσωμε τὸν κατ' ἀναλογίαν συλλογισμό, καὶ μείνωμε στενὰ συνεπεῖς μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐμπειρισμοῦ, τότε θὰ πρέπει νὰ κλεισθοῦμε ὁ καθένας μέσα στὸν ἀτομικὸ του ψυχικὸ κόσμο. Τότε τὰ μόνα πράγματα ποὺ θὰ ὑπάρχουν θὰ εἶναι τὰ ἀτομικὰ μας βιώματα καὶ αἰσθήματα. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας τότε θὰ εἶναι ἁπλῶς κάποια κανονικότητα, ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀκολουθία τῶν αἰσθημάτων μας. Δὲν θὰ ἔχομε καμμιά βεβαιότητα, ὅτι ἡ κανονικότητα αὐτὴ εἶναι ὑποχρεωτική καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, καὶ ὅτι δὲν θὰ διασπασθῇ τὴν ἐπόμενη στιγμή.

Ὁ ἐμπειρισμὸς λοιπὸν ὀδηγεῖ σὲ λογικὸ ἀδιέξοδο, σὲ ἀπόλυτο ἐγκλεισμὸ τοῦ ἀτόμου στὸν ἑαυτό του, καὶ τέλος στὸ φιλοσοφικὸ μονόλογο. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μονολόγου εἶναι ἀπόλυτος σκεπτικισμὸς. Ἔτσι, ἡ ἐμπειρική θεωρία τῆς γνώσης ὀδηγεῖ στὴν αὐτοκαταστροφή τῆς γνώσης. Ὅπου κατάληξε ὁ ἀρχαῖος ἐμπειρισμὸς, δηλαδὴ ἡ κυρηναϊκὴ, στωϊκὴ καὶ ἐπικούρειος φιλοσοφία, ἐκεῖ κατάληξε καὶ ὁ νεώτερος ἐμπειρισμὸς, στὴν αὐτοκαταστροφή τῆς γνώσης. Καὶ ὅπως στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἡ ἔννοια τῆς γνώσης θεμελιώθηκε βαθύτερα, ὄχι ἀπλῶς στὰ αἰσθήματα, ἀλλὰ στὶς λογικὲς ἀρχές, κι' αὐτὲς τὶς ἀναπτύσσει ὁ Πλάτων στὸ διάλογο «Θεαίτητος», τὸ ἴδιο καὶ στὴ νεώτερη φιλοσοφία. ἡ θεμελίωση τοῦ γνωστικοῦ γεγονότος ἔγινε βαθύτερη ἀπὸ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία πράγματι ἀνασυνδέθηκε μὲ τὴν ἀρχαία κλασικὴ παράδοση τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Κάντ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ κατάργησε αὐτὸν τὸ σκεπτικὸ μονόλογο, αὐτὴν τὴν ἀδιέξοδη αὐτοαπομόνωση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὴ νεώτερη φιλοσοφία. Τὰ αἰσθήματα δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ τῆς γνώσης, μόνον τοὺς δὲν ὀδηγοῦν στὴ γνώση. Ἡ διάνοια εἶναι ἐκεῖνη ποὺ συνδέει τὰ παραστατικὰ στοιχεῖα. Καὶ τὰ συνδέει ὄχι μὲ ὑποκειμενικὰ δοξάσματα, ἀλλὰ μὲ ἀρχές λογικὲς, μὲ τὶς κατηγορίες, καὶ ἔτσι δημιουργεῖ τὴν ἐλεύθερη, δηλαδὴ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ γενικὴ κῦρος ἔχουσα γνώση. Χωρὶς αὐτὲς τὶς θεμελιακὲς ἔννοιες, ποὺ εἶναι ἀντικειμενικὰ νοήματα καὶ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη αὐτενέργεια τοῦ νοῦ, δὲν εἶναι νοητὴ καμμιά κανονικότητα καὶ νομοτέλεια μέσα στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, δηλαδὴ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παραστάσεων.

«Ὅλη ἡ γνώση μας ἀρχίζει μὲ τὴν πείρα», δηλαδὴ ἔχει τὴν χρονικὴ τῆς ἐναφξῆ, τὸ ἀρχίνισμά της ἀπὸ τὴν πείρα. (Βλέπε, Κάντ, Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, εἰσαγωγή Ι). Τοῦτο εἶναι τὸ ἓνα λῆμμα τῆς γνώσης. Τὸ ἄλλο ὅμως λῆμμα της εἶναι ἡ διάνοια. «Ἄν καὶ ἀρχίζῃ ὅμως ὅλη μας ἡ γνώση μὲ τὴν πείρα, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι καὶ πηγάζει ὅλη ἡ γνώση μας ἀπὸ τὴν πείρα». Ὁ λόγος ὅτι «κάθε μεταβολὴ ἔχει τὴν αἰτία της εἶναι ἀκριβῶς λόγος a priori», δηλαδὴ ἔρχεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν διάνοια. Ἀλλὰ ὑπάρχει λόγος ὁλότελα καθαρός, δηλαδὴ δίχως τὴν πείρα, καὶ λόγος μικτός, δηλαδὴ ἀπὸ συνδρομὴ τῆς πείρας καὶ τῆς

διάνοιας. Ὁ λόγος, ὅτι ἡ εὐθεῖα γραμμὴ μεταξὺ δύο σημείων τοῦ χώρου εἶναι ἡ συντομώτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη, εἶναι καθαρὸς, δηλαδή δὲν χρειάζεται τὴ συνδρομὴ τῆς πείρας γιὰ νὰ εἰπωθῇ. Ὁ λόγος ὅμως, ὅτι κάθε μεταβολὴ ἔχει τὴν αἰτία της, εἶναι μὲν καὶ αὐτὸς α ἠριστὸς, ὄχι ὅμως καθαρὸς, ἀλλὰ μικτός, γιατί ἡ μεταβολὴ εἶναι ἔννοια πού εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν συλλάβωμε μόνον ἀπὸ τὴν πείρα.

Τὰ ἀπαραίτητα λοιπὸν λογικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ κρίνωμε τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν ἀκολουθία τῶν παραστάσεων, ἔρχονται ἀπὸ τὴν διάνοια, εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πείρα καὶ τὴν αἴσθησι, δὲν εἶναι ἀφαιρέσεις ἀπὸ τὰ βιώματα καὶ τὶς παραστάσεις, δὲν ἐνυπάρχουν ἀπ' ἀρχῆς μέσα σ' αὐτά, ἀλλὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν αὐτενέργεια καὶ ἐλευθερία τῆς διάνοιας. Χωρίζονται λοιπὸν τὰ ἐμπειρικὰ ἀπὸ τὰ λογικὰ στοιχεῖα τῆς γνώσης. Ἡ ἐμπειρία βέβαια μᾶς διδάσκει, ὅτι κάτι εἶναι ἔτσι ὅπως εἶναι, ποτὲ ὅμως αὐτὴ δὲν μᾶς διδάσκει, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι καὶ διαφορετικόν. Ὡστε, ὅπου ὑπάρχει ἔννοια, νόμος, ὅπως εἶναι ἀκριβῶς ἡ αἰτιότητα, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ τὴν σκεφθοῦμε καὶ ὡς ἀναγκαιότητα, ἐκεῖ ἡ κρίση μας εἶναι α ἠριστὸς, δηλαδή ἀντικειμενικὰ λογικὴ. Ἡ κρίση αὐτὴ ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐνδεχόμενη μελλοντικὴ πείρα.

Ἡ κρίση, πού ἐκφράζει τὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας λέει, ὅτι κάθε τι πού γίνεται προϋποθέτει κάτι ἄλλο ὅπουθε γίνεται, καὶ ὅτι γίνεται ἀκολουθεῖ ὠρισμένο κανόνα αἰτιοκρατικόν. Ἀλλὰ ἔχει σημασία νὰ γνωρίζωμε ἐδῶ, ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ δὲν μπορεῖ ν' ἀντιστραφεῖ, νὰ εἰποῦμε δηλαδή, ὅτι κάθε τι πού ἔρχεται κανονικὰ ὕστερα ἀπὸ κάτι ἄλλο συνδέεται κατ' ἀνάγκην μαζί του κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Δὲν ὑπάρχει πὺ κανονικὴ ἀκολουθία ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύχτας. Καὶ ὅμως ποτὲ δὲν μπορεῖ λογικὰ νὰ ἰσχυρισθῇ κανεὶς, ὅτι ἡ ἡμέρα εἶναι ἡ αἰτία τῆς νύχτας. Ἡ κανονικότητα ἔρχεται ἐδῶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τὸ δύο αὐτὰ φαινόμενα, ἡμέρα καὶ νύχτα, εἶναι ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας αἰτίας, δηλαδή τῆς περιστροφῆς τῆς γῆς περὶ τὸν ἄξονά της, καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου δὲν μποροῦν νὰ διαπεράσουν τὸ σῶμα τῆς γῆς. Ἄν ἡ γῆ, τὸ σῶμα της, ἦταν διάφανη, τότε δὲν θὰ εἴχαμε τὴν κανονικὴ ἀκολουθία ἡμέ-

ρας και νύχτας, θα είχαμε πάντα ημέρα. "Ωστε, η κανονική ακολουθία δεν είναι ταυτόσημη με την αιτιότητα, όπως την δέχθηκε πριν ο εμπειρισμός.

Σύμφωνα λοιπόν με την έρμηνεία την κριτική, η αιτιότητα δεν είναι συμβατική, αλλά υπερβατική, δεν είναι εμπειρική κρίση, αλλά λογική, με τη συνδρομή μόνον της εμπειρίας. Πέρα από την απλή ακολουθία και κανονικότητα των φαινομένων, προβάλλει αυτήν την κρίση ή διάνοια με τη συνθετική και πρωταρχική της δύναμη, θέτει τη σχέση της αιτίας και του αποτελέσματος, όπως θέτει και άλλες βασικές σχέσεις της επιστήμης. Έτσι έρμήνευσε την άρχη της αιτιότητας η νεώτερη κριτική φιλοσοφία και ανασυνδέθηκε κατά βάθος με την αρχαία κλασική φιλοσοφία των Ελλήνων.

Και όμως δεν πρέπει ν' αφήσουμε άπαρατήρητη μιὰ ύποτροπή του προβλήματος. Ο γάλλος φιλόσοφος Comte εξήτησε τον περασμένο αιώνα να θεμελιώσει «θετικά», όπως λέγει, το νόμο της αιτιότητας, δηλαδή ήθελε να τον απαλλάξει και από το συμβατισμό της εμπειρικής και από τον υπερβατισμό της κριτικής φιλοσοφίας. Η μόνιμη πηγή της γνώσης είναι και κατ' αυτόν τα βιώματα, δηλαδή τα καταστασιακά στοιχεία του συνειδέναι, της ψυχής. Η αιτιότητα δεν είναι μέσα στα πράγματα, αλλά είναι «επινοήματα» του ανθρώπινου πνεύματος. Και το «επινοήματα» έγινε από το ανθρώπινο πνεύμα, γιατί είναι χρήσιμο και σκόπιμο. Από τη χρησιμότητα και τη σκοπιμότητα έρχεται η μεγάλη σημασία της αρχής αυτής, να σχετίζουμε δηλαδή τα καταστασιακά στοιχεία, τις παραστάσεις, με το «επινοήματα» της αιτίας και του αποτελέσματος. Ο νόμος της αιτιότητας δεν είναι τίποτε άλλο παρά η πρακτική εφαρμογή αυτού του «επινοήματος», που είναι τόσο χρήσιμο και σκόπιμο για τη ζωή. "Οτι η άρχη της αιτιότητας θεωρείται αυτόνομη έννοια, τούτο προέσχεται από το γεγονός, ότι ακριβώς είναι «επινοήματα», γιατί ό,τι ετινοοῦμε μόνοι μας, τούτο και το γνωρίζουμε άμεσα και πολύ καλά δηλαδή αυτόνομη, όπως συμβαίνει με τα μηχανήματα τα όποια είναι επινοήματα. Έτσι και για το νόμο της αιτιότητας δεν μας μένει καμμιὰ ασάφεια, ακριβώς επειδή είναι «επινοήματα».

Αλλά, όσο αυτόνομη κι εἶναι η άρχη της αιτιότητας, όπως

τὴν ἐρμηνεύει ὁ Comte, ἂν δεχθοῦμε ὅτι εἶναι ἀπλὸ «ἐπινοήμα», καταλήγομε πάλι στὸν ὑποκειμενισμό τῆς ἐμπειρικῆς θεωρίας, νεώτερης καὶ ἀρχαίας. Εἶναι δηλαδὴ δυνατόν κάποτε ἢ ἐπινοήσῃ αὐτὴ νὰ γίνῃ ἄχρηστη· τὸ ἐνδεχόμενο τοῦτο μένει πάντοτε ἀνοικτό, ὅταν ἐξαρτήσωμε τὸ κῆρος μιᾶς ἀρχῆς ἀπὸ τὴ χρησιμότητά της, τότε τίποτε δὲν τὴν σώζει ἀπὸ τὸν ὑποκειμενισμό καὶ τὴν αὐτοκαταστροφή της. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Comte καταλήγει στὴν ἀρχὴ τοῦ Πρωταγόρα «ἄνθρωπος μέτρον χρημάτων ἀπάντων». Τοῦτο σημαίνει ὅτι καὶ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Comte δὲν μπορούμε νὰ πᾶμε πέρα ἀπὸ τὰ βιώματά μας καὶ τὰ ἀπλῶς χορήσιμα «ἐπινοήματα», βάσει τῶν ὁποίων συνδυάζομε τὰ βιώματα. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν αὐτὴ τῆς χρησιμότητος καὶ τῆς ὠφελιμότητος δὲν ἀντέχει σὲ αὐστηρότερη κριτικὴ βάσανο. Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' ἀρχῆς δημιουργεῖ πράγματα ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴν χρησιμότητα, καὶ πολλὰ ἄλλα προτοῦ σκεφθῆ ἂν εἶναι χορήσιμα. Ἡ ἐπιστήμη γενικὰ κρίνει καὶ γνωρίζει τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, δίχως δηλαδὴ τὴν τυχὸν χρησιμότητα τῆς γνώσης αὐτῆς. Ὑστερα ἔρχεται ἢ πρακτικὴ καὶ τεχνικὴ, ἢ ὁποία εἰσπράττει τὴ χρησιμότητα. Ἡ καθαρὴ ἐπιστήμη εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ ὠφελιμότητα καὶ σκοπιμότητα, καὶ δὲν γνωρίζομε καμμιά μεγάλη καὶ γόνιμη θεωρία ποὺ νὰ εὐρέθηκε ἀπὸ σκοπιμότητα. Ὅσο μάλιστα ἡ γνώση μένει σιτὴ σκοπιμότητα καὶ ὠφελιμότητα, ὅπως τοῦτο ἔγινε στοὺς ἀρχαίους ἀνατολικοὺς λαοὺς ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐδημιούργησαν ἐπιστήμη οἱ Ἕλληνες, δὲν γίνεται ἐπιστήμη, ἀλλὰ μένει ἀπλή, πρακτικὴ, ἀνάγκη. Οἱ Ἕλληνες πρῶτοι ἴδρυσαν τὴν καθαρὴ ἐπιστήμη, δηλαδὴ ἐπῆγαν πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴν χρησιμότητα καὶ ὠφελιμότητα τῆς γνώσης. Αὐτοὶ πρῶτοι ἐζήτησαν τὴ γνώση γιὰ τὴ γνώση, «θεωρίας εἵνεκεν», ὅπως λέγει ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὸ Σόλωνα (Α, 30).

Τώρα ἡμποροῦμε πιά νὰ πᾶμε στὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη νὰ ἰδοῦμε, πῶς αὐτὴ ἐννοεῖ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος. Τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰτὶ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ παραβλέπουμε τὴ βαθύτατη σχέση ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Γενικὰ ἡ φιλοσοφία, ἂν θέλῃ νὰ μὴ γίνεται κακὴ μεταφυσικὴ, ὅπως εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ ὁ ὠφελισμὸς, πρέπει νὰ προὔσθῃ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, δηλαδὴ νὰ βλέπῃ ἐγγύτατα τί καὶ

πῶς πράττει ἡ ἐπιστήμη; Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιστήμης εἶναι, ὅτι ἡ γνώση της εἶναι ἀντικειμενική, γενική καὶ ὑποχρεωτική, ὅτι δηλαδή τὸ κῦρος της εἶναι καθολικό. Ἐπίσης ἡ πρόοδος, δηλαδή τὸ σταθερὸ προχώρημα ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο τῆς γνώσης στὸ ἄλλο, τοῦτο εἶναι κάτι ποῦ χαρακτηρίζει τὴν ἐπιστήμη, καὶ κανεὶς δὲν ἠμπορεῖ ἀτιμωρητὶ νὰ τὸ ἀγνοήσει. Ἄν λοιπὸν ἤθελε τυχόν ἢ φιλοσοφία νὰ ἀγνοήσει τὴν πρόοδο αὐτῆ τῆς ἐπιστήμης καὶ νὰ μείνῃ μακριὰ ἀπ' αὐτὴν καὶ ν' αὐτοσχεδιάσῃ, τότε ἡ φιλοσοφία γίνεται δογματισμὸς καὶ χάνει τὴν ἕψηλὴ της αἴγλη, ποῦ ἔρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι εἶναι θεωρία καὶ κατανοήσι, καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἐπιστήμης.

Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν, ποῦ τίθεται ἀπὸ τὴν ἀμεση συναναστροφή τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ἐπιστήμη, εἶναι τὸ πῶς μεθοδεύεται ἡ ἐπιστήμη; Πῶς ὀδεύει καὶ μὲ τί καταγίνεται; Εἶναι γεγονὸς, ὅτι καταγίνεται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη μὲ τὰ «ἐντυπώματα» τῶν αἰσθήσεων; Ὅτι ἔρχεται τάχα αὐτὴ ἀκριβῶς νὰ τὰ ἐπεξεργασθῇ συστηματικά; Ἡ μήπως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὅλας τοῦ ἔργου της ἡ ἐπιστήμη προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτῆ ἀφορμὴ τῆς γνώσης; Μήπως δηλαδή ἡ ἐπιστήμη ἀπ' ἀρχῆς τῆς ζωῆς της ὑπερβαίνει τὴν «πραγματικότητα» τῶν αἰσθήσεων καὶ κινεῖται πρὸς τὸ ἔδαφος τῆς καθαρῆς θεωρίας; Ἡ ἀπάντηση, ποῦ δίνει ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀρνητικὴ γιὰ τὰ δύο προτελευταῖα ἐρωτήματα, καὶ θετικὴ γιὰ τὰ δύο τελευταῖα. Ἀπ' ἀρχῆς ἡ ἐπιστήμη ἀφορμὴ μόνον λαβαίνει ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα ἡ ἴδια ἄλλωστε τὰ ἀνιστρέφει σὲ ἐρωτήματα, καὶ ἔτσι ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἑγωκεντρισμὸ τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ ἀπὸ τὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ τοῦ Πρωταγόρα. Τὸ πρῶτο βῆμα τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἀντιστροφή τῶν αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀποψη θεωροῦνται τόσο βέβαια, σὲ ἐρωτήματα.

Εἶναι γεγονὸς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, προτοῦ δημίουργήσῃ ἐπιστήμη, ὅλα τὰ ἀναφέρει στὸν ἑαυτό του καὶ στὸ συμφέρον του. Τοῦτο ἄλλωστε τοῦ τὸ ἐπέβαλε ἡ αὐτοσυντηρησιὰ τῆς ζωῆς του. Ὅλα τὰ ὄντα γύρω του τὰ θεώρησε ἀπ' ἀρχῆς ὅπως καὶ τὸν ἑαυτό του, δηλαδή ἔμψυχα, καὶ ἔμαθε νὰ τὰ χωρίζῃ σὲ φιλικὰ καὶ ἐχθρικά. Τοῦτο ἔγινε μὲ τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά, καθὼς καὶ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἄν ὅμως ἔμενε ὁ ἄνθρωπος πάντοτε σ' αὐτὴν τὴν ἀποψη,

ποῦ τοῦ ἐπιβάλλει ἢ αὐτοσυντηρησία τῆς ζωῆς του, δὲν θὰ προχωροῦσε ποτὲ πρὸς τὴν ἐπιστήμη. Ἡ ὠφελιμιστικὴ ἀντίληψη θὰ τοῦ ἦταν ἐμπόδιο γιὰ κάθε λογικὴ κρίση περὶ τῶν πραγμάτων. Μόνον ἀφ' ἧς στιγμῆς παραιμερίσει τὴ μονοσήμαντὴ ἀντίληψη τῆς ὠφελιμότητος, προχωρήσει εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν θεώρησιν τῶν ὄντων, δηλαδὴ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ ἐπιστήμη πρῶτῃ βλέπει τὰ πράγματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὠφέλεια ἢ βλάβην, ποῦ τυχὸν φέρουν εἰς τὸν ἄνθρωπον, δηλαδὴ ἐλεύθερα, γιὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀγώνισμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπειδὴ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληες ἀπὸ καθαρὰ γνωστικὴν τάσιν, τοῦτο ἀκριβῶς συνεχίστηκε ἀπὸ τὴ νεώτερη ἐποχὴ, ἡ ὁποία μὲ τὴ διάσπαση τῆς αἰσθητῆς εἰκόνας τοῦ κόσμου, ἀποτραβήχθη τὰ μέγιστα ἀπὸ τὴν ἀνθρωποκεντρικὴν δηλαδὴ ἐγωκεντρικὴν ἀντίληψιν. Ἡ αἰσθητὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου μᾶς πλανεῦει τόσο, ὥστε νὰ θεωροῦμε τὸν πλανήτη μας ὡς τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος. Μὲ τὴν καταστροφὴ αὐτῆς τῆς αἰσθητῆς εἰκόνας, ὅπως τὴν ἔκαμε ἡ νεώτερη φυσικὴ ἐπιστήμη, ὁ ἄνθρωπος πῆγε πρᾶγματι πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλά του αἰσθήματα, ἔγινε καθαρὸς παρατηρητῆς, καὶ ἀπὸ τότε μόνον μὲ τὰ ἐρωτήματά του ἐναγκαλίζεται τὴ φύσιν νὰ τοῦ ἀποκαλύπτῃ τὰ μυστικά της. Ἦταν ἀνάγκη, γιὰ νὰ ὑπάρξῃ ἀληθινὴ ἐπιστήμη, ὁ ἄνθρωπος νὰ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλά «ἐντυπώματα», ὥστε νὰ εὔρη τὴ μέθοδον νὰ ρωτᾷ τὴ φύσιν καὶ νὰ τὴν ἐναγκαλίζεται νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ.

Ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη, γιὰ ν' ἀρχίσῃ τὸ ἔργον της, προϋποθέτει κάτι, ποῦ οὔτε τὰ ἀπλά βιώματα καὶ φαινόμενα οὔτε καμμιά λογικὴ ἀπόδειξις ἐξ ὑπαρχῆς τὸ ἐγγυᾶται, ἀλλὰ οὔτε καὶ καμμια ἀνταπόδειξις ἢ μπορεῖ νὰ τὸ ἀρνηθῆ, δηλαδὴ προϋποθέτει ὡς γεγονός, ὅτι ὑπάρχει ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος. Τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον θεμέλιον γιὰ κάθε ἐπιστημονικὴ γνώσιν. Μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη διασπᾷ ἄλλῃ μίᾳ φορᾷ τὸν ἀπλὸν κύκλον τῶν βιωμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζεται ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Εἶδισιν ἀπλή, ὅχι ἀντικειμενικὴν, γιὰ τὸν κόσμον λαβαίνομε βέβαια μόνον ἀπὸ τὰ βιώματα τοῦτα, δηλαδὴ τὰ αἰσθήματα. Ἀλλὰ δὲν ἔχομε κανένα τρόπον, ἐφ' ὅσον μάλιστα μένομε μέσα εἰς τὰ ἀπλά αἰσθήματα ἰσχύει τοῦτο ἀκόμα περισσότερο, ν' ἀπαδειξώμε ὅτι τὰ βιώματά μας εἶναι ὅμοια μὲ τὰ ἀντικείμενα. Τί εἶναι ἐξ

ἀντικειμένου ὁ κόσμος, τοῦτο δὲν μᾶς τὸ διδάσκουν ποτὲ τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ βιώματα. Τὰ νοήματα ὅμως, πού ἔμμεσα μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων συλλαβαίνομε γιὰ τὸν κόσμο, αὐτὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἔξ ἀντικειμένου γνώση, πού ἔχομε γιὰ τὸν κόσμο.

Ὡς ἀναγκαῖο λοιπόν, ἐπίσης πρωταρχικῆς σημασίας, αἴτημα τῆς ἐπιστήμης, προκύπτει ἄμεσα ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἓνα δεύτερο αἴτημα: νὰ χωρίζωμε αὐστηρότατα τὸν ἀντικειμενικὸ ἀπὸ τὸν ὑποκειμενικὸ κόσμο, τὴν ἀναγκαιότητα καὶ νομοτέλεια τοῦ ἔξ ἀντικειμένου κόσμου ἀπὸ τὴν ἀτομικότητα, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα καὶ βιώματα τοῦ ἔξ ὑποκειμένου κόσμου. Καὶ τὸ αἴτημα τοῦτο ἡ ἐπιστήμη τὸ προϋποθέτει δίχως καὶ νὰ τὸ αἰτιολογήῃ, ἀλλὰ καὶ δίχως ἡ ἴδια νὰ ἔχη ἀνάγκη νὰ τὸ αἰτιολογήσῃ. ἀφ' οὗ ἀπὸ τὰ πράγματα, δηλαδή ἀπὸ τὴν πρόοδό της, τὸ ἐπιβεβαιώνει. Ἐάν ἦταν νὰ αἰτιολογήσῃ ἡ ἴδια ἀπ' ἀρχῆς καὶ τὸ ἓνα αἴτημα καὶ τὸ ἄλλο, τότε δὲν θὰ προχωροῦσε ποτὲ στὸν κύριο σκοπὸ της, δηλαδή στὴν ἀντικειμενικὴ γνώση.

Ἔργο τῆς φιλοσοφίας ὅμως εἶναι νὰ αἰτιολογήσῃ, νὰ θεμελιώσῃ λογικὰ τὰ αἰτήματα αὐτὰ, τὶς προϋποθέσεις αὐτές, πού ἀπ' ἀρχῆς ἡ ἐπιστήμη τὶς θέτει ὡς ὑπερβατικές, δηλαδή ὡς ἀρχές πού ὑπερβαίνουν τὴν ἀπλή, ἄμεση πείρα καὶ αἰσθητὴ εἰκόνα τοῦ ὑποκειμενικοῦ κόσμου. Ἡ ἐπιστήμη ὅμως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐπιχυρώνει τὴν ἀνάγκη τῶν αἰτημάτων τούτων μὲ τὰ ἐπιτεύγματά της, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία, ὡς καλὴ σύντροφος τῆς ἐπιστήμης, τὰ θεμελιώνει λογικὰ καὶ ὄντολογικὰ. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστήμη προϋποθέτει, ὅτι, ἔκτος ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸ μέτρο τοῦ ἀπλοῦ ἔμπειρισμοῦ καὶ ὠφελισμοῦ, τὸ ὁποῖον καὶ δὲν τὴν ἐνδιαφέρει καθόλου, ὑπάρχει ἓνα ἄλλο μέτρο τῶν πραγμάτων ἀντικειμενικῶς, ἰδανικόν. Τὸ μέτρο τοῦτο δὲν τῆς εἶναι ἄμεσα δεδομένο, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἐς αἰεὶ ζητούμενο. Τὸ ἰδανικὸ τοῦτο μέτρο ποτὲ βέβαια ἡ ἐπιστήμη δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὸ εὔρη σ' ὅλη του τὴν πληρότητα, ἀλλὰ τὸ πλησιάζει πάντα ὀλοένα καὶ περισσότερο.

Μὲ τὸ αἴτημα ὅμως τοῦτο: ὅτι δηλαδή ὑπάρχει ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος, ἔρχεται τώρα ἡ διάνοια; ἡ ἐπιστήμη, καὶ συνδυάζει ἓνα ἄλλο αἴτημα, ἀκριβῶς τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας. Δίχως τὸ πρῶτο, δηλαδή δίχως τὸν ἔξ ἀντικειμένου κόσμο, δὲν ὑπάρχει

οὔτε ἡ αἰτιοκρατούμενη νομοτέλεια τοῦ γίνεσθαι. Ἡ ἔννοια λοιπὸν αὐτή, ἡ ἀρχὴ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἀπλά μας αἰσθήματα καὶ βιώματα, αὐτὴ θεμελιώνει τὴν ἀντικειμενικὴν μας γνώσιν γιὰ τὸν κόσμον. Ἡ ἐπιστήμη ἐφαρμόζεται τώρα νὰ ἐφαρμόσῃ στὰ κατὰ μέρος ἀντικείμενα τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος. Ἔργον τῆς ἐπιστήμης μὲ τὴν ἐπαγωγικὴν τῆς μέθοδον εἶναι νὰ δώσῃ συγκεκριμένον καὶ ὀρισμένον περιοχόμενον στὴ γενικὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος. Καὶ πράγματι μὲ κάθε βῆμα τῆς ἑπιστήμης καὶ μὲ κάθε εἰδικότητά της προάγει τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος. Ἄν ἴδοῦμε εἰδικὰ τὴν καθεὶν εἰδικότητα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἕνα-ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα της κεφάλαια, θὰ καταλάβωμε τὸ πρᾶγμα ἀκόμα καλύτερα.

Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος εὑρέθηκε πράγματι τὴν κλασικὴν τῆς διατύπωση καὶ ἐφαρμογὴν μέσα στὴ θεωρητικὴν φυσικὴν, δηλαδὴ στὴ δυναμικὴν, τὴ μηχανικὴν, τὴ θεωρίαν τῆς βαρύτητας καὶ τέλος στὴν ἠλεκτροδυναμικὴν. Σ' αὐτοῖς τοῖς κλάδοις τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἔχομε ἐφαρμογὰς καὶ διατυπώσεις τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος, ποὺ ἐγγίζουσιν σχεδὸν τὸ ἰδανικὸν τῆς νόμου. Καὶ γίνεται ἐδῶ ἡ λογικὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος μὲ τόση ἀκρίβεια καὶ ἀνεσθηρότητα, ἀκριβῶς ὥστε ἐκφράζεται μὲ σύστημα μαθηματικῶν συναρτήσεων. Ὅλα τὰ γεγονότα, ποὺ γίνονται μέσα σ' ἕνα δεδομένον φυσικὸν σύνολον, ὁρίζονται μὲ μαθηματικὰς συναρτήσεις, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστοὶ οἱ χρονικοὶ καὶ χωρικοὶ τοῦ ὅρου. Τοῦτο πάλι σημαίνει, ὅτι ἡ μαθηματικὴ ἐκφραση τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ἐφαρμοσμένου σὲ ὀρισμένα γεγονότα, εἶναι δυνατὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὴ ἡ ἀρχικὴ κατάσταση τοῦ φυσικοῦ ἐκείνου συνόλου, ὅπου μέσα γίνονται, καὶ οἱ ἐπιδράσεις ποὺ τυχόν μπορεῖ νὰ γίνουν ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ σύνολον. Ἔτσι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογίσωμε ἀπὸ πρὶν ὅλα τὰ γεγονότα, ποὺ θὰ γίνουν μέσα σ' αὐτὸ τὸ φυσικὸν σύνολον ὡς τὴν τελευταία λεπτομέρεια, καὶ νὰ συμπεράνωμε ἀπὸ πρὶν τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν αἰτία.

Καὶ ἡ τελευταία μεγάλη πρόοδος, ποὺ ἔγινε μέσα στὴ φυσικὴν ἐπιστήμην, δηλαδὴ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος, δὲν ἀνατρέπει τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τὴν ἐδραιώνει ἀκόμα περισσότερο. Μὲ τὴν θεωρίαν αὐτὴν συγχωνεύεται ἡ ἔννοια τῆς βαρύτητας, ὅπως τὴν ὥρισε ὁ Γαλιλαῖος. Τίποτε δὲν χάνεται ἀπὸ τὰ

προηγούμενα έπιτεύγματα τής έπιστήμης. 'Απλώς τὰ ὅμο αὐτὰ κλασικά συστήματα νόμων φυσικῶν συγχωνεύονται σ' ἓνα ἀνώτερο σύστημα. Κ' ἔδῳ, δηλαδή, ἔλειτούργησε ὁ κλασικὸς νόμος τής διαλεκτικῆς, ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι σύνθεση. Ὑπάρχουν πολλοὶ ποὺ ἀπὸ ἀγνοία παρερμηνεύουν τὴ θεωρία τής σχετικότητας πρὸς ὄφελος τοῦ ἀπλοῦ ἔμπειρισμοῦ καὶ τής κοινῆς ἀναρχίας. Θέλουν ἔτσι νὰ φέρουν τὴ θεωρία σὲ ἀντίθεση τάχα μὲ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία καὶ τοὺς βασικοὺς λογικοὺς ὅρους τής κλασικῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ γιὰ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία, ἡ σχετικότητα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, δηλαδή τὸ γεγονός, ὅτι καὶ ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος ὁμοίως τὴ μαθηματικὴ διατύλωσή τους εἶναι πράγματα σχετικὰ, ἀφοῦ ἔχουν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν ἑποπτικὴ, φανταστικὴ, καὶ ὄχι τὴ λογικὴ ἰκανότητα τής διάνοιας, εἶναι πράγμα αὐτονόητο.

Ἀλλὰ οὔτε γιὰ τὴ θεωρία τής σχετικότητας εἶναι τοῦτο τὸ κύριο, δηλαδή τὸ θεμέλιό της δὲν εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὅλοι οἱ χρονικοὶ καὶ χωρικοὶ προσδιορισμοὶ εἶναι σχετικοὶ καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς τοῦ παρατηρητῆ. Τὸ θεμέλιο τής θεωρίας τής σχετικότητας εἶναι, ὅτι μέσα στὴν τετραδιάστατη ποικιλία τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου ὑπάρχει ἓνα σταθερὸ μέγεθος, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ ἀπόσταση μεταξὺ δύο σημείων, ἄπειρα γειτονικῶν τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο. Ἡ ἀπόσταση αὕτη εἶναι γιὰ ὅλους τοὺς παρατηρητῆς καὶ γιὰ ὅλα τὰ συστήματα ἀναφορᾶς, ποὺ ἔχει ὁ καθένας, πάντοτε ἡ ἴδια. Ἐχει δηλαδή τὸ ἴδιο μέγεθος καὶ τὴν ἴδια ἀξία.

Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἀξιόλογο τής θεωρίας αὐτῆς, ὅτι εὐρίσκει ἓνα καινούργιο, σταθερώτερο ἀκριβῶς σημεῖο, τὸ σταθερὸ ἐκεῖνο μέγεθος, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ σημεῖο, δὲν εἶναι μόνο πέρα ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀνθαιρεσία καὶ ὑποκειμενισμό, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὴ χρονικὴ καὶ χωρικὴ πολυμορφία, ἢ καλύτερα μέσα σ' αὐτὴν τὴν τετραδιάστατη πολυμορφία τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου. Δηλαδή τὸ θεμέλιο εἶναι καθαρὰ ἀντικειμενικὸ καὶ λογικὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐπικυρώνει κάτι, ποὺ γιὰ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία εἶναι αὐτονόητο, τὴ σχετικότητα τοῦ συστήματος τής ἀναφορᾶς, δηλαδή τὸ σύστημα χώρου καὶ χρόνου, ὅπου μέσα εἶναι ὁ παρατηρητῆς.

Ποιὰ ἀξία ἔχει ὅμως ὁ νόμος τής αἰτιότητας μέσα στὴ βίω-

λογία; Ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς εἶναι ἡ ζωὴ. Καὶ μετὴ ζωὴ συνδέεται καὶ ἡ ἐξέλιξις, ἡ ἔννοια τοῦ ἐξελίσσεσθαι. Καὶ ἡ βιολογία εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐργασθῆ δίχως τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος. Ἀλλὰ ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος δὲν εἶναι ἐδῶ ἀρκετός. Γιὰ τοῦτο ἡ βιολογία ἐργάζεται καὶ μετὴν ἔννοια τοῦ «τέλους», τοῦ σκοποῦ, τῆς ἐντελέχειας. Ἡ ἐντελέχεια εἶναι ἔννοια ποὺ ἔρχεται ὡς μέθοδος νὰ συμπληρώσῃ τὴν μέθοδο τῆς αἰτιότητος. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι καταργεῖται στὴ βιολογία ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος, ἀλλὰ ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, ἡ ζωὴ, ἐπιβάλλει καὶ τὴν τελεολογικὴν μέθοδο, ἡ ὁποία δὲν ἀντιμάχεται κατὰ μέτωπον τὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ ἰσχύει ἐκεῖ ὅπου δὲν φθάνει ἡ αἰτιότητα.

Τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἰσχύει καὶ μέσα στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη, δηλαδή καὶ αὕτη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ δουλεύῃ μετὰ δύο μεθόδους, καὶ μετὴν αἰτιότητα καὶ μετὴν ἐντελέχεια. Ὁ ἱστορικὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀνεύρῃ τὰ αἷτια ἑνὸς φαινομένου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο ἔχει καὶ ἐσωτερικότητα, ἀξιολογεῖται ἔσωθεν, γιὰ τοῦτο εἶναι ὁ ἱστορικὸς ὑποχρεωμένος νὰ ἰδῆ τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο καὶ ὡς γεγονός, ποὺ ἔχει μέσα του τὸν σκοπό, δηλαδή ὡς ἐντελέχεια.

6.— Ἡ πράξις.

Ἄν ὅμως μετὴ γνώση ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορῆ νὰ περάσῃ ὁρισμένα ὅρια, ἔχει ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἄνθρωπος μιὰν ἄλλη δύναμη ἐπίσης δημιουργικὴ, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴ γνώση καὶ δίχως νὰ τὴν τεματίζῃ δογματικά, πᾶσι πέρα ἀπ' αὐτήν. Μετὴν ἄλλη αὕτη δύναμη ὁ ἄνθρωπος θέτει κάτι ὀλωσδιόλου καινούργιο, κάτι ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρὶν, θέτει δηλαδή τὴν πράξιν. Καὶ ἡ γνώση καὶ ἡ πράξις πᾶνε τὸν ἄνθρωπο πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή «πραγματικότητα», καὶ τὰ δύο εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτενέργητης ζωῆς του καὶ τὰ δύο εἶναι μαζί καὶ ἔρχονται μαζί στὴ ζωὴ. Ἐδῶ ἔγκειται καὶ ἡ δυσκολία, νὰ εἰπῆ κανεὶς ποῖο εἶναι πρῶτο καὶ ποῖο εἶναι δεύτερο. Ἀπ' αὐτὴν τὴ σύμφυτη ὑπαρξὴ των ἔρχεται καὶ τοῦ Φάουστ ἡ δυσκολία νὰ μεταφράσῃ τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος». Καὶ μεταφράζει ὁ Φάουστ στὴ γλῶσσα του: «στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡ λέξις». Ὑστερα μεταφράζει: «στὴν ἀρχὴ ἦταν τὸ νόημα», ὕστερα πάλι: